

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

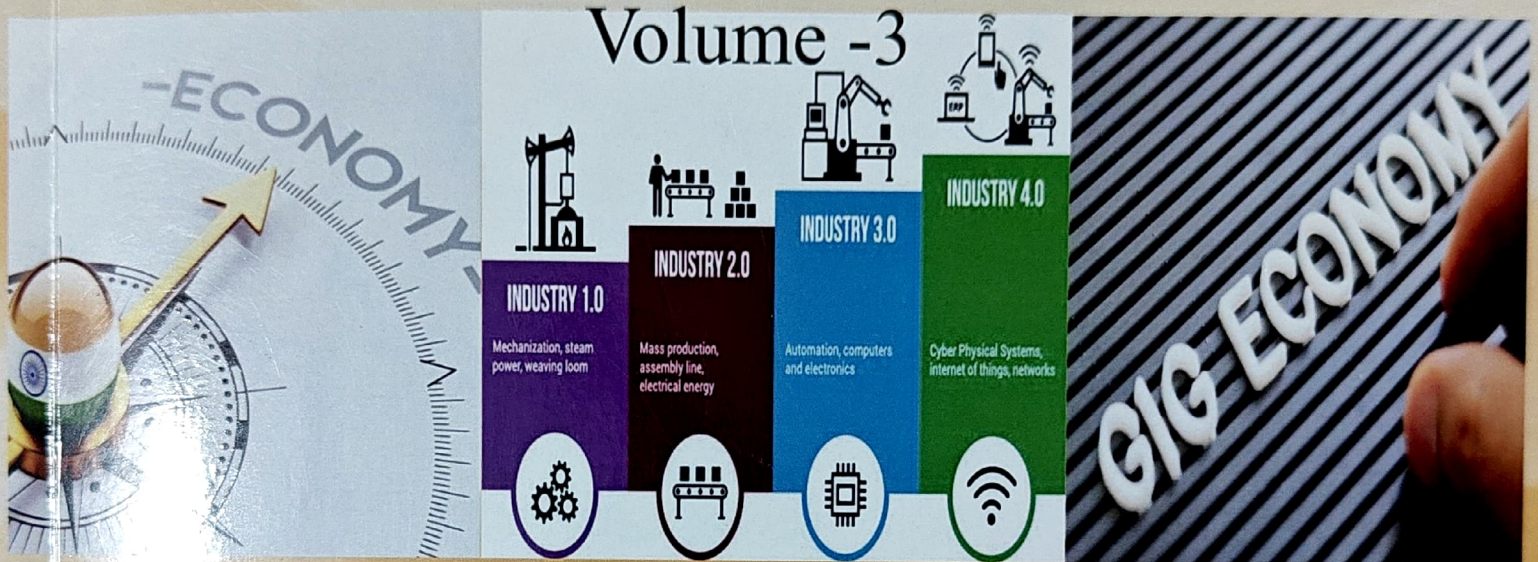
Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December -2019

SPECIAL ISSUE-CCV

भारतीय अर्थव्यवस्था : स्थिती व दिशा
Indian Economy : Condtion & Direction

Guest Editor

Dr. Subodh kumar Singh
(Principal)

Prof. Ravindra B. Shende
. HOD, Dept of Economics
Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora, Dist-Chandrapur (MS)

Chief Editor

Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
110	Thought on Poverty by Nobel Winner Abhijit Banerjee	Vishal Bawankar	419
111	Is India's GDP is Accurate	Vinay D. kawade	421
112	Industrial Co-operatives	Prof. Rajesh S. Dongare	424
113	The problem of tribal and rural education	Prof. Kisan K.Ghogre	427
114	Role of RBI in Indian Economy	Asst.Prof. Ganesh P. Surjuse	429
115	unemployment is major problems in indian economy	Dr. Ravi S. Dharpawar	431
116	Goals of Five Trillion US\$ Indian Economy	Dr. Raju Ghanshyam Shrirame	434
117	Education 4.0 for Industrial Revolution 4.0	Aparna Samudra	439
118	Goods and Service Tax (India): Impacts on Startups	Dr. L. Dhanamanjuri Devi	442
119	Recent Trends in Indian Banking Sector	Dr. Rajesh P. Kamble	445
120	Economic Growth And Its Impact Of Service's Sector In India : A Study	Dr. Mahendrakumar D. Katre	447
121	Goods and Service Tax	Dr. Swarnalata Warke	451
122	Topic : Industry 4.0 in India	Dr. Madhuri Chansarkar	451
123	Green Marketing & its Impact on Society: Opportunities	Emerging Challenges & Prof. Mahendra Sonawane	458
124	Thoughts On Poverty By Nobel Winner Abhijit Banerjee In Indian Context	Rupeshkumar Raut / Dr. Sharyu Potnurwar	463
125	Role of Reserve Bank of India in Indian Economy	Prof. Nitesh Jogi	468
126	Rural Development: Representative of India's Economic Development	Dr.Mrs. Manisha Vinay Aole	472
127	Industry 4.0: the future concepts and new visions of factory of the future development	Prof. Hitesh b. Bhojar	477
128	Indian Economy and Transition towards Goods and Service Tax	Dr. Gajanan B. Patil	481
129	Financial views of Indian legends Dr. B.R. Ambedkar	Dr. Rekha m Badodekar	487

130	Rural Development in India	Dr. Nitin B. Kawadkar	490
131	Issue and Problems in Rural Development Programmes in India.	C.K.Jiwane	494
132	In Indian Economy : A case of internet merchants retain promises and commitments of e-commerce Customers in Chandrapur City	Dr. Haresh T. Gajbhiye	499
133	A study of Marketing Management of Indian Agri-Business: A Case of awareness among farmers about substitute fertilizers in Chandrapur District	Dr. Laxman T. Kamdi	503
134	Industrial Revaluation 4.0 and Challenges of India.	Deepali Pathrabe	507
135	Role of Women in Sustainable Development	Sonal Agrawal	511
136	Dilemma and Tensions that arises from social entrepreneurship in resolving a complexity of society	Dr. Ravi Vyas / and Rekha Kadam	514
137	Indian banking sector and its impact on economic Growth rate: a study	Dr. Sanjay Dhanvijay	520
138	Current Status Of Indian Economy	Dr.Prashant Katole	524
139	GST In India	Dr.Rosalin Mishra	527
140	Liberalization, privatization and globalization and its impact on indian economy	Dr. Pratap M. Chauhan	531
141	High Morale of the Employees: The Key of a Successful Organization	Dr. Prashant M. Puranik	535
142	Impact and Benefits of Goods and Services Tax On Indian Economy	Prof. Payal Gupta / Prof. Rupali Petkar	538
143	Rural Development In India	Prof. Kalpana K. Kale	542
144	Impact of Digitalization on the Rural Economy and Requirement of Financial Literacy	Prof. Dr. Pilgulwar S.N. / Prof. Pilgulwar P B	546
145	Recent Hiring Techniques Of It	Dr. Anjali Parag Kalkar	549
146	Impact of GST on Indian Economy	Dr.Suraj K.Rodde	553
147	A study of Unemployment in India, Causes and Implication	Prof. Manohar R. Chaudhari	557
148	Inclusive and sustainable growth in India	Dr.Ashwini Manik Vatharkar	562
149	Role of Reserve Bank of India in the Development of Indian Economy	Dr.Kavita Devanand Makarwar	565
150	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार	प्रा. प्रमोद स. घोनमोडे	569

151	भारतीय बेकारीचा तहाण कांदबरी वर पडलेला प्रभाव	प्रा.डॉ. बंडु चौधरी	571
152	भारतीय अर्थव्यवस्थेची मंदीसदृश्य धारेणे व आन्हाने	प्रा.डॉ.एम.के.नन्नावरे	573
153	जागतिक मंदी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा. नंदकिशोर प्रेमचंद सिंगाडे		577

जागतिक मंदी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा. नंदकिशोर प्रेमचंद सिंगाडे

सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ.एल.डी. बलखंडे कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स
पवनी, जिल्हा भंडारा

सारांश:-

जगातील सर्वात मोठ्या उद्योगमुख अर्थव्यवस्था असलेल्या देशांपैकी महत्त्वपूर्ण म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भारतात जागतिक पातळीवरील आर्थिक मंदी सदृश्य स्थितीचे परिणाम दिसू लागल्याचे आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या प्रमुख क्रिस्टलिना जॉर्जिएव्हा यांनी स्पष्ट केले. तसेच येत्या वर्षात मंदीची झळ भारताला अधिक सोसावे लागण्याची भीतीही त्यांनी व्यक्त केली. जागतिक अर्थव्यवस्था सध्या मंदी सदृश्य स्थितीतून वाटचाल करीत असून त्यामुळे जगातील 90 टक्के देशांचा आर्थिक विकास दर कमी होणार असल्याचा धोक्याचा इशाराही त्यांनी दिला. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या अध्यक्ष व व्यवस्थापकीय संचालक असलेल्या जॉर्जिएव्हा यांनी सांगितले की जगात सध्या मंदी सदृश्य स्थिती असून यावर्षी आर्थिक विकास दर हा दशकाच्या आरंभापासून प्रथमच सर्वात कमी असेल. आर्थिक विकास दर सध्याचे मंदी सदृश्य वातावरण बघता 6.9 टक्क्यांच्या आधीच्या अंदाजा इतका राहणार नाही तर तो 6.1 टक्के राहू शकतो. हे संकट आले असल्यामुळे त्यास सामोरे जाण्याशिवाय पर्याय नाही मंदीवर मात करणे अवघड असले तरी अशक्य नाही या संकटाकडे संधी म्हणून पाहून या संधीचा पुरेपूर फायदा घेणे आपल्या हातात आहे मंदिर संपून तेजी कधी येणार व मंदीची तीव्रता किती वाढेल हे आपणास माहित नाही म्हणून हे आव्हान आपण सर्वांनी मिळून त्वरित पेलायचे आहे. कंपनी व्यवसायामधील प्रत्येक व्यक्ती आपापल्या परीने भार उचलू शकेल गरज आहे सकारात्मक विचारांची व एकजुटीने काम करण्याची आम्ही यामध्ये मधून सुखरूप बाहेर पडणार असाच विचार सतत करा हा विचार आपणास आधार देव आपली मानसिकता बदलल्यामुळे हळूहळू तसे घडेल आर्थिक मंदी हा आज परवलीचा विषय झालाय परंतु आर्थिक मंदी म्हणजे नक्की काय? तिची लक्षणे कोणती? कारणे काय? हे सुद्धा पाहणे तितकेच आवश्यक आहे.

आर्थिक मंदी :

-कोणत्याही अर्थव्यवस्थेमध्ये जेव्हा प्रतिमाणशी उत्पादन पूर्ण क्षमतेच्या तुलनेने नीचतम पातळी गाठते, तेव्हा त्या स्थितीला 'मंदी' असे संबोधण्यात येते. ज्यावेळी उत्पादनसाधने, विशेषतः श्रम हा उत्पादनघटक, उत्पादन प्रक्रियेमध्ये वापरली जात नाहीत, ती पडून असतात, त्यावेळी अशा प्रकारची मंदीची वा सौम्य मंदीची अवस्था उद्भवते, असे म्हटले जाते. व्यापारचक्रांच्या सिद्धांतांमध्ये मंदी ही संज्ञा व्यापारचक्राच्या त्या मंदीच्या अवस्थेकरिता वापरण्यात येते, जेव्हा समग्र उत्पादन, रोजगार दर आणि आर्थिक घडामोडीचे इतर घटक हे घसरणीच्या मार्गाला लागलेले असतात. 'डिप्रेसन' म्हणजेच 'मंदी' ही संज्ञा सामान्यतः उत्पादन व रोजगार यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात झालेल्या घसरणीला लावली जाते, तर 'रिसेशन' म्हणजेच 'सौम्य मंदी' ही संज्ञा कमी प्रमाणातील घसरणीसाठी वापरतात. मंदी वा सौम्य मंदी या व्यापारचक्र प्रक्रियेच्या अंगभूत अवस्था असून ही प्रक्रिया औद्योगिक, भांडवलशाही समाजांमध्ये प्रकर्षाने उत्पादन, रोजगार इत्यादींच्या रूपाने प्रकट होत असते.

मंदीच्या काळात औद्योगिक देशांमध्ये आर्थिक व औद्योगिक घडामोडींनी सर्वात खालची पातळी गाठलेली असते. कमी उत्पादन, कमी किरकोळ विक्री, प्रचंड बेकारी, अनेक उद्योगधंद्यांच्या वाट्याला आलेले अपयश, ही मंदीची प्रमुख लक्षणे वा वैशिष्ट्ये होत. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी आर्थिक घडामोडींच्या सर्वसाधारण पातळीमध्ये वारंवार चढउतार-म्हणजेच तेजी व मंदी-साधारणतः सात ते दहा वर्षांनी होत असत. अर्थशास्त्रज्ञांनी या चढउतारांचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली, तथापि त्या काळात रोजगार वा उत्पादन यांसंबंधीच्या अधिकृत आकडेवारीच्या अभावी भावनिर्देशांकांच्या साहाय्याने व्यापारचक्रांचे विश्लेषण करण्याची प्रथा पडली. मंदीच्या काळात उत्पादनाच्या प्रमाणात समग्र मागणी कमी होते. मंदीचे निरसन करण्याकरिता खाजगी सेवन प्रमाणांमध्ये वाढ करून (म्हणजेच प्रासिकारांचे प्रमाण कमी करून) समग्र मागणीमध्ये वाढ करणे, खाजगी गुंतवणुकीस चालना देणे (म्हणजेच व्याज दर कमी करणे) किंवा करांमध्ये वाढ न करता सरकारी खर्चात वाढ करणे, यांसारखे उपाय योजण्यात येतात. मंदी ही संज्ञा शेअरबाजारातील व कृषिउत्पादन विनिमय केंद्रांमधील सर्वात खालच्या पातळीवर केल्या जाणाऱ्या व्यवहारांनाही संबोधण्यात येते. पुढे भाव उतरातील या अपेक्षेने करारकाळाच्या अखेरीच्या दिवसाआधी माल वा शेअर परत खरेदी करून नफा मिळविण्याच्या उद्देशाने, जो सट्टेबाज आजच्या किंमतीला वायदेबाजारात व शेअरबाजारात विक्री करतो, त्याला 'मंदीवाला' (बेअर) आणि या स्थितीला 'मंदी' असे संबोधिले जाते.

आर्थिक मंदीची लक्षणे:-

1. मौद्रिक उत्पन्न स्थिर असून उत्पादनात वाढ होणे.

2. उत्पादन स्थिर असून मौद्रिक उत्पन्न घटणे.
3. उत्पादनात होणाऱ्या वाढीचे प्रमाण मौद्रिक उत्पन्नात होणाऱ्या वाढीच्या प्रमाणापेक्षा जास्त असणे.
4. उत्पादनात होणाऱ्या घटीच्या प्रमाणापेक्षा मौद्रिक उत्पन्नात होणाऱ्या घटीचे प्रमाण जास्त असणे.
5. ग्राहकाने त्वरित पुरवठ्याची व तत्पर सेवेची अपेक्षा करणे.
6. ग्राहकाकडून उत्पादनाची कमी किमतीत मागणी असणे.
7. चलन वाढ नगर किंमत वाढ आणि बेरोजगारी एकाच वेळी दिसून येणे.

आर्थिक मंदीची कारणे:-

1. बाजारपेठेच्या गरजेपेक्षा जास्त उत्पादन होणे.
2. बाजारपेठ संपृक्त (Saturated) होणे.
3. ग्राहकांची क्रयशक्ती (Purchase power) कमी होणे.
4. क्रयशक्ती असलेल्या ग्राहकांनी दक्षता म्हणून खरेदी थांबवणे.
5. जागतिकीकरणामुळे व्यवसायाने सर्व देश एकमेकांशी जोडले आहेत. इतर देशातील मंदी आपल्या देशातील मंदीस कारणीभूत असू शकते.
6. सतत मंदी बद्दल प्रसारित होणाऱ्या बातम्यांचा ग्राहकांच्या मानसिकतेवर प्रभाव होऊन ग्राहक खर्चाबद्दल दक्ष होतो.
7. देशातील व्यवसायाची सर्व क्षेत्रे एकमेकांशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष निगडित असल्यामुळे एका क्षेत्राचा दुसऱ्यावर प्रादुर्भाव होतो.
8. व्यवसायात प्रत्येक वर्षी सातत्याने वाढीची अपेक्षा अनैसर्गिक आहे.
9. काही वर्षे तेजीत उपभोगले नंतर मंदिर येणे नैसर्गिक आहे.
10. धोरणात नवनिर्मिती करणाऱ्या क्षेत्रास प्राधान्य नाही; परंतु भोगवाद वाढविणाऱ्या उत्पादनात मात्र उत्तेजन मिळते.
11. काही क्षेत्रांसाठी अवाजवी पगार, परतफेडीची क्षमता नसताना दिलेले कर्ज, व्याजदर कमी, जाहिरातीची प्रलोभने यामुळे ग्राहकांनी गरजेपेक्षा प्रतिष्ठेसाठी खरेदी केली. त्यांची परतफेड न झाल्यामुळे खरेदी केलेल्या वस्तू विक्रीस निघाल्या व विक्री न झाल्यामुळे वित्तसंस्थेस त्याचा फटका बसला असे चक्र सुरू होऊन त्याचे रूपांतर मंदीत झाले.

भारतातील आर्थिक मंदीची कारणे:-

1. नोटाबंदीमुळे लोकांच्या क्रयशक्तीवर प्रचंड परिणाम झाला. बेरोजगारीचे दृष्टचक्र सुरू झाले त्यामुळे देशातील वस्तू आणि सेवांची मागणी घटत गेली.
2. महागाई वाढली की रिझर्व्ह बँकेच्या पतधोरण आढाव्यात रेपो दर वाढविले जातात. गेल्या काही वर्षांमध्ये महागाईला आळा घालण्यासाठी रेपो दर वाढवले गेले. मात्र त्यामुळे वृद्धीदर घसरत गेला.
3. अमेरिका आणि चीन या दोन महाकाय अर्थव्यवस्थांमध्ये व्यापारयुद्ध सुरू झाल्याने जागतिक पातळीवरील गुंतवणुकीवर त्याचा परिणाम झाला.
4. कच्च्या तेलाच्या किमती वाढल्यामुळे त्याचा परिणाम सरकारी तिजोरीवर झाला.
5. बँकांवरील बुडीत कर्जांचे ओझे प्रचंड वाढल्यामुळे बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थांवरील ताण वाढत आहे तशीच स्थिती मोठ्या बँकांची ही होत आहे.
6. गेल्या वित्तीय वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीनंतर लोकांच्या क्रयशक्तीच्या दरात घट होताना दिसत आहे. आता हा दर ७.२ टक्क्यांवर आला आहे.
7. 2017 च्या जुलैपासून जीएसटी कररचना लागू झाली आणि दुसरा धक्का बसला. याचा परिणाम निर्यातीवर झाला. निर्यातदारांना जीएसटीअंतर्गत मिळणारा रिफंड यायला वर्ष उजाडत होते. त्यामुळे त्यांची साखळीच खीळखिळी झाली. त्यानंतर आयएल अँड एफएस या पतपुरवठादार कंपनीने धक्का दिला. त्यामुळे बिगरबँकिंग वित्तीय संस्थांच्या तिजोरीत चणचण भासायला लागली.
8. 2018 मध्ये जागतिक पातळीवरील व्यापार रोडावत गेला. जीडीपी कमी झाला.
(आशू सुयश, व्यवस्थापकीय संचालक आणि सीईओ, क्रिसिल)

आर्थिक मंदीचे परीणाम:-

1. मार्च, २०१९ मध्ये संपलेल्या तीन तिमाहींचा एकत्रित निष्कर्ष पाहिला असता जीडीपीच्या दरात सातत्याने घट होत असल्याचे दिसून येते. २०१८-१९ या आर्थिक वर्षात तर जीडीपीने (६.८ टक्के) पाच वर्षांतला तळ गाठला आणि त्याचबरोबर बेरोजगारीचा दरही ६.१ टक्के अशा भयावह स्थितीत पोहोचला आहे. जानेवारी ते मार्च, २०१९ या कालावधीत भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर अवघा ५.८ टक्के नोंदवला गेला. यातून आपण जगातील सर्वात झपाट्याने विस्तारणारी अर्थव्यवस्था, ही बिरुदावली मिरवण्यास असमर्थ असल्याचा संदेश गेला. त्याचवेळी या तिमाहीत (जानेवारी-मार्च, २०१९) चीनच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास दर मात्र ६.४ टक्के असा नोंदवला गेला, हे विशेष.

2. पीएलएफएसचे सर्वेक्षण आणि बेरोजगारीची वस्तुस्थिती:- ३१ मे २०१९ रोजी नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे कार्यालयाकडून (एनएसएसओ) २०१७-१८ या वर्षाचा नियतकालिक श्रम शक्ती सर्वेक्षणाचा (पिरिऑडिक लेबर फोर्स सर्व्हे - पीएलएफएस) अहवाल प्रसिद्ध करण्यात आला. २०१८ च्या ऑक्टोबर ते डिसेंबर या कालावधीत शहरी भागातील बेरोजगार पुरुषांची टक्केवारी ९.० टक्के एवढी होती. हाच दर २०१७-१८ मध्ये ७.१ टक्के एवढा होता. आता शहरी भागातील महिलांच्या रोजगारीच्या आकडेवारीकडे वळू या. वर उल्लेखित केलेल्या कालावधीत महिलांचा बेरोजगारी दर १२.१ टक्के होता तर २०१७-१८ या काळात त्याची टक्केवारी १०.८ टक्के होती. याचाच अर्थ यंदाच्या आर्थिक वर्षात बेरोजगारीच्या दराने टोक गाठले आहे. यातली सगळ्यात अस्वस्थ करणारी बाब म्हणजे तरुणांमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण जास्त आहे आणि या परिस्थितीला शहरी किंवा ग्रामीण असे दोन्ही भाग अपवाद नाहीत.

3. अर्थव्यवस्थेची मंदगती:- गेल्या तीन तिमाहींपासून देशाच्या जीडीपीमध्ये घट होत आहे. २०१८-१९ या आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीत तो ८.० टक्क्यांपर्यंत घसरला. तर दुस-या, तिस-या आणि चौथ्या तिमाहीत घसरणीचे प्रमाण अनुक्रमे ७.० टक्के, ६.६ टक्के आणि ५.८ टक्के एवढे होते. वार्षिक जीडीपी दरातही गेली दोन वर्षे सातत्याने घट होत असल्याची नोंद आहे. २०१६-१७ मध्ये असलेला ८.२ टक्के विकास दर २०१७-१८ आणि २०१८-१९ मध्ये अनुक्रमे ७.२ टक्के आणि ६.८ टक्के इतका खाली आला.

4. २०१८-१९ या आर्थिक वर्षाच्या चारही तिमाहींमध्ये कृषी क्षेत्राच्या विकास दरात घसरण अनुभवास आली. २०१७-१८ च्या अखेरच्या तिमाहीत त्यात ६.५ टक्के असलेला कृषी क्षेत्राचा विकास दर २०१८-१९ च्या तिमाही १, २, ३ आणि ४ मध्ये अनुक्रमे ५.१ टक्के, ४.२ टक्के, २.७ टक्के आणि ०.१ टक्क्यांची नकारात्मक वाढ असा घरंगळला. धान्य उत्पादनाचे जे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले होते २०१८-१९ या आर्थिक वर्षात त्याच्या २.४ टक्के कमी पडले धान्य उत्पादनाचे प्रमाण. २०१७-१८ च्या तुलनेत धान्य उत्पादनाचे प्रमाणही ०.६ टक्क्यांनी घटले.

5. सरलेल्या आर्थिक वर्षात (२०१८-१९) अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचा घटक असलेल्या उत्पादन (मॅन्युफॅक्चरिंग) क्षेत्रातही पीछेहाट नोंदविण्यात आली आहे. पहिल्या तिमाहीत या क्षेत्राचा अर्थव्यवस्थेतील वाटा १२.१ टक्के होता तो दुस-या, तिस-या आणि चौथ्या तिमाहींमध्ये अनुक्रमे ६.९ टक्के, ६.४ टक्के आणि ३.१ टक्के अशा प्रमाणात घसरला. प्रायव्हेट फायनल कन्झम्पशन एक्सपेंडिचरमध्येही (पीएफसीई) कमालीची घसरण नोंदविण्यात आली. टक्केवारीच्या प्रमाणात सांगायचे झाल्यास तिस-या तिमाहीत पीएफसीईचे असलेले ५८.९ टक्के प्रमाण चौथ्या तिमाहीत घसरून ५६.८ टक्क्यांवर आले. त्याचप्रमाणे ग्रॉस फिक्स्ड कॅपिटलच्या प्रमाणातही घसघशीत घट (तिस-या तिमाहीत ३२.४ टक्के तर चौथ्या तिमाहीत ३०.७ टक्के) झाली.

6. औद्योगिक उत्पादनाबाबतही फारसे उत्साहवर्धक चित्र नाही. २०१७-१८ मध्ये ४.४ टक्क्यांवर असलेल्या औद्योगिक उत्पादनात २०१८-१९ मध्ये ३.६ टक्क्यांपर्यंत घट झाली आहे. वस्तुतः मार्च, २०१९ साठीचा औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक गेल्या वर्षातील मार्च महिन्याच्या (५.३ टक्के) तुलनेत ०.१ टक्क्यांची घट दर्शवतो. औद्योगिक उत्पादनातील ही घट गेल्या २१ महिन्यांतील सर्वोच्च घट आहे. याआधी जून, २०१७ मध्ये औद्योगिक उत्पादनात ०.३ टक्के घट नोंदविण्यात आली होती. औद्योगिक उत्पादनातील घसरणीचे हे प्रमाण एप्रिल, २०१९ मध्येही सुरूच राहिले. आकडेवारीच्या प्रमाणात सांगायचे झाल्यास संपूर्ण औद्योगिक उत्पादनाच्या प्रमाणात आठ कोटी इन्फ्रास्ट्रक्चर इंडस्ट्रीजच्या उत्पादनाचा वाटा ४०.२७ टक्के आहे. त्यात एप्रिल, २०१८ मध्ये ४.७ टक्के घसरण झाली आणि एप्रिल, २०१९ मध्ये त्यात २.६ टक्क्यांची घट नोंदवली गेली.

काही विशिष्ट अडचणी आणि त्यांवरील उपाय:-

खालील आठ कारणांमुळे सद्यःस्थिती उद्भवली आहे. खालील परिच्छेदांमध्ये या कारणांचा उहापोह केला असून ईप्सित विकास दर साधण्यासाठी तसेच रोजगार निर्मिती वाढावी यासाठी काय करता येऊ शकेल, याचेही दिशादर्शन करण्यात आले आहे.

1:- २०१८-१९ हे आर्थिक वर्ष शेतीसाठी अतिशय वाईट ठरले. त्यामुळे २०१९-२० मध्ये त्याची पुनरावृत्ती टळेल, याची खबरदारी घ्यायला हवी. त्यासाठी तातडीने उपाययोजना हाती घ्यायला हव्यात. कृषी क्षेत्रावरील संकट दूर करण्यासाठी त्यावरील समस्यांचा जालीम उपाय शोधून काढत त्याची सत्वर अंमलबजावणी करायला हवी.

2:- दुसरे कारण, जगभरातच खनिज तेलाच्या किमतींनी आकाशाचे टोक गाठले आहे. तसेच या किमतींचा आलेखही दिवसेंदिवस बेभरवशाचा होत चालला आहे. रालोआच्या पहिल्या कारकीर्दीच्या पहिल्या तीन वर्षांत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर

घसरत चालेल्या खनिज तेलाच्या किमतींनी भारताच्या गंगाजळीत घसघशीत भर टाकली. परंतु या परिस्थितीचा फायदा घेत आपली आर्थिक स्थिती मजबूत करण्याच्या प्रयत्नात भारत सरकार अपेशी ठरले. असो. आता पुन्हा एकदा जर तेलाच्या किमतींनी डोके वर काढले, मग त्याला कारण आखातातील अस्थिर राजकीय परिस्थिती असो वा जागतिक पातळीवरील स्थिती, सरकारने अशा परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी कायमच सज्ज असायला हवे.

3. बँकिंग क्षेत्रालाही घरघर लागली आहे. अनुत्पादक कर्जे आणि मालमत्तांचा बोजा दिवसेंदिवस बँकिंग क्षेत्राला नकोसा होऊ लागला आहे. अशा वेळी बँकिंग क्षेत्राला तारण्यासाठी कठोर आणि परिणामकारक उपाययोजना कराव्या लागणार आहेत. बँकांचे पुनर्भांडवलीकरण हाही एक उपाय त्यात असू शकतो.

4. चौथे कारण म्हणजे भाजपने जाहीरनाम्यात दिलेले आश्वासन! लोकसभा निवडणुकीच्या प्रचारात जाहीरनाम्यात भाजपने येत्या पाच वर्षांमध्ये पायाभूत सुविधा क्षेत्रात १०० लाख कोटी रुपयांची गुंतवणूक करणार असल्याचे आश्वासन दिले आहे. गुंतवणूक आणि रोजगारनिर्मिती यांसाठी हे पूरकच आहे. मात्र, त्यासाठी कल्पक धोरणात्मकता गरजेची आहे. सरकारला त्यासाठी सावधतेने पावले उचलावी लागतील. अत्यंत धूर्त धोरण आखावे लागेल. अनुत्पादक खर्च वाढणार नाही, याची दक्षता घ्यावी लागेल, उत्तम कर संकलनातून महसूल वाढवावा लागेल, केंद्रीय योजना अधिकाधिक लोकाभिमुख कराव्या लागतील तसेच काळजावर दगड ठेवून देशातील सार्वजनिक क्षेत्रातील आजारी उद्योगांमधील सरकारी गुंतवणूक काढून घ्यावी लागेल.

5. चीन आणि अमेरिका यांच्यातील व्यापार युद्ध, ब्रेग्जिट, इराण-अमेरिका संघर्ष, युरोपची मंदावलेली अर्थव्यवस्था या कारणांमुळेही भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वेग मंदावला आहे. या बाह्य कारणांचा निर्यातीवर परिणाम होतो. त्यामुळे देशातच उपलब्ध असलेल्या बाजारपेठेचा विचार सरकारने करायला हवा. देशांतर्गत बाजारपेठ कशी फुललेली राहिल यावर भर द्यायला हवा.

6. सहावे कारण म्हणजे थेट परकीय गुंतवणुकीचे आटलेले प्रमाण. थेट परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्याची पूरेपूर क्षमता भारतामध्ये, भारतीय अर्थव्यवस्थेत आहे. अमेरिकी डॉलरच्या प्रमाणात सांगायचे झाल्यास २०१८-१९ दरम्यान थेट परकीय गुंतवणुकीच्या दरात २०१७-१८ च्या तुलनेत १.१ टक्का घट झाली आहे. उत्पादन क्षेत्रात अधिकाधिक ग्रीन फिल्ड गुंतवणूक आणणे हे एक आव्हानच आहे.

बँकिंग क्षेत्राला तातडीने सुधारणांची गरज असून त्यासाठी कठोर निरीक्षण प्रणाली, उच्च दर्जाची उत्तरदायित्वता आणि काटेकोर नियमांची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.

देशातील आर्थिक घसरणीचा विषय सध्या सर्वत्र चर्चेचा आणि चिंतेचा झाला आहे. चीनलाही मागे टाकत सर्वात जास्त गतीने विकास करणारी. अर्थव्यवस्था, जगातील सहावी मोठी अर्थव्यवस्था अशी बिरुदावली मिरविणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला मंदीने ग्रासले आहे का? त्याची काही लक्षणे दिसत आहेत. त्या लक्षणांचा वेध घेत त्यामागची कारणे आणि उपाययोजना यांचा विचार करण्यासाठी हा प्रपंच!

आर्थिक घसरणीचे निर्देशक

२०१८-१९ या वर्षासाठी भारताचा आर्थिक विकासाचा दर ६.८% राहिला. पण २०१९-२० या आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीत तो ५.८% इतका कमी झाला. GDPच्या जागतिक क्रमवारीत भारताचा क्रमांक सहावरून सातवर घसरला. रिझर्व्ह बँकेने जुलै २०१९ ला संपणाऱ्या तिमाहीसाठी consumer confidence survey केला, त्यात असे दिसून आले की गेल्या तिमाहीपासून अर्थव्यवस्था खालावली आहे आणि ती आणखी घसरण्याची भीती आहे.

1. चारचाकी आणि दुचाकी वाहन विक्रीत लक्षणीय घट झाली आहे. काही कंपन्यांनी उत्पादन कमी केले, तर काहींनी कारखाने बंद ठेवले. अनेक कर्मचाऱ्यांना नोकरीवरून कमी केले.

2. लाखो तयार घरे विक्रीअभावी पडून आहेत.

3. एफएमसीजी क्षेत्रात विक्रीत प्रचंड घट दिसून येते.

4. एप्रिल ते जून दरम्यान फ्लीट युटिलायझेशन मागील वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीच्या तुलनेत ३०%नी कमी नोंदले गेले. त्यामुळे वाहतूकदारांचे उत्पन्न ३०%नी कमी झाले.

असे अनेक निर्देशक देशातील बदललेले आर्थिक चित्र रंगवीत आहेत. काही जण त्याला मंदी म्हणत आहेत, तर काहींना ती आर्थिक घसरण असल्याचे वाटत आहे. मंदी (recession) आणि 'घसरण' (slow down) यात काही फरक नक्कीच आहे. अमेरिकेच्या National Bureau of Economic Researchने व्याख्या केल्याप्रमाणे देशाचे उत्पन्न, लोकांचे उत्पन्न, रोजगार, औद्योगिक उत्पादन, तसेच घाऊक व किरकोळ विक्रीतील घट यातून दृश्यमान होणारी आणि सलग काही महिने टिकलेली अर्थव्यवस्थेतील सर्व क्षेत्रांतील आर्थिक व्यवहारातील लक्षणीय घट म्हणजे मंदी होय. दुसऱ्या भाषेत अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांत दीर्घ काळ मागणीचा लक्षणीय अभाव म्हणजे मंदी होय. अन्यथा अल्प काळासाठी काही क्षेत्रांत मर्यादित मागणीचा अभाव याला 'घसरण' म्हणायला हवे. या पार्श्वभूमीवर भारतीय अर्थव्यवस्थेतील वर नमूद केलेली स्थिती आर्थिक मंदी (recession) नाही, तरी आर्थिक घसरण (slow down) दाखविणारी आहे, असे म्हणावे लागेल. कारण अजून सर्व क्षेत्रांत मागणीत लक्षणीय घट दिसत नाही आणि घट फार दीर्घ काळासाठी अनुभवास आलेली नाही. या स्थितीमुळे देशात चिंतेचे वातावरण निर्माण व्हायला हवे. त्यावर उपाययोजना सुचविल्या जायला हव्यात. पण त्यापेक्षा सरकारवर टीका करण्याकडे

अनेकांचा कल दिसून येतो. सरकारी धोरणे चुकली, किमानपक्षी अपुरी ठरली, सरकारच्या प्राथमिकतेत आर्थिक विषय नाही अशी टीका सुरू झाली. त्याचा नीट अर्थ कळण्यासाठी सदर आर्थिक घसरणीची कारणे व्हायला हवीत.

कारणे:- सद्य आर्थिक स्थितीला कारणीभूत दोन घटक आहेत - जागतिक आणि देशांतर्गत.

जागतिक कारणे -

1. देशांतर्गत कारणांबरोबरच काही आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीसुद्धा आर्थिक घसरणीस कारणीभूत ठरत आहेत. जागतिकीकरणानंतर देशादेशांच्या अर्थव्यवस्था परस्परांशी जोडलेल्या असल्यामुळे इतर देशातील घटनांचा परिणाम भारतावरही होणे स्वाभाविक आहे. जागतिक स्तरावरील अशा काही महत्त्वाच्या घटना पाहू. जगातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था म्हणजे अमेरिका. या देशाचा आर्थिक वृद्धी दर गेल्या अनेक वर्षांच्या सरासरी वृद्धी दरापेक्षा खूप कमी झाला आहे. २०१९च्या पहिल्या तिमाहीत तो ३.२% होता, तर दुसऱ्या तिमाहीत तो घसरून केवळ २.१% इतकाच राहिला. चीन या जगातील दुसऱ्या क्रमांकाच्या देशात गेल्या १६ महिन्यांत चलन आणि वित्तीय प्रोत्साहन संपुट (stimulus package) देऊनही अर्थव्यवस्थेचा वृद्धी दर गेल्या २७ वर्षांच्या वृद्धी दरापेक्षा कमी झाला. ब्रेझिलच्या प्रश्नामुळे ब्रिटनच्या आर्थिक विकासावर प्रश्नचिन्ह आहेच. जपान आणि सिंगापूर या दोन अर्थव्यवस्था मंदीतून बाहेर येण्यासाठी झगडत आहेत. सिंगापूरने पूर्वी अपेक्षित केलेल्या १.५% ते २.५% वृद्धी दरात कपात करून आता नवीन अंदाज ०% ते १% असा केला आहे. जगातील चौथ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था जर्मनीची. जर्मनीच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात लक्षणीय उतार दिसत आहे. २०१९च्या दुसऱ्या तिमाहीत त्यांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात ०.१% घट झालेली दिसते. इटलीची स्थिती त्यापेक्षा वेगळी नाही. चीनच्या सैनिकी अधिक्षेपामुळे हॉंगकॉंगमध्ये अस्वस्थता आहे आणि त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्था मंदावण्यात झाला आहे. ब्राझिल आणि मेक्सिको यांच्या अर्थव्यवस्था दुबळ्या होत आहेत, तर अर्जेन्टिनामधील राजकीय घडामोडींमुळे तेथील अर्थव्यवस्था अस्थिर आहे. त्यांचा शेअर बाजाराचा निर्देशांक एका दिवसात ४८%नी घसरला. थोडक्यात आर्थिक घसरण फक्त भारतात नाही तर जगातील अनेक देशांत ती सुरू झालेली आहे.

2. अमेरिका आणि चीन यांचे व्यापारयुद्ध अनेक महिन्यांपासून चालू आहे. द. कोरिया आणि जपान यांच्यातील व्यापारवाद, ब्रेझिल यांचा परिणाम जागतिक अर्थव्यवस्थेवर होत आहे. व्यापारातून (आयात आणि निर्यात), विदेशी गुंतवणूक आणि निर्गुंतवणूक, तसेच गुंतवणूकदार आणि ग्राहक यांच्या 'अर्थव्यवस्थेवरील विश्वास' (confidence) यातून सदर परिणाम व्यक्त होत असतो. अमेरिकन सरकारने चीनवरील आयात शुल्कातील वाढ एका तिमाहीने पुढे ढकलण्याचा निर्णय घेतला, तरी गुंतवणूकदारांनी फारसा सकारात्मक प्रतिसाद दिला नाही. तेथील बॉडवरील व्याजदराने गिरकी घेतलीच.

भारतातील आर्थिक घसरणीचा विचार करताना सदर दोन बाबी लक्षात घेणे गरजेचे आहे. मंदीसदृश स्थिती केवळ भारतात नाही, तर ती जगातील अनेक देशांत आहे. आणि जगातील अनेक घडामोडीसुद्धा भारतातील मंदीसदृश परिस्थितीला कारणीभूत आहेत.

देशांतर्गत कारणे -

1. आता देशांतर्गत घटक पाहू. आर्थिक घसरण अथवा मंदी या दोघांचेही मुख्य कारण असते ते बाजारातील मागणीतील घट. बाजारात मागणी येण्यासाठी ग्राहकांकडे क्रयशक्ती असावी लागते. म्हणजेच लोकांकडे पैसा असावा लागतो. भारतातील मोठा वर्ग शेतीवर अवलंबून आहे. शेतीची कमी उत्पादकता, शेतमालाला अपुरा भाव, शेतमाल विक्रीची अक्षम व्यवस्था, अपुरी. जलसिंचन सुविधा या सगळ्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न मर्यादित आहे आणि म्हणून त्यांची क्रयशक्ती कमी आहे. गत काही वर्षांत त्यात मोठी सुधारणा झालेली नाही. औद्योगिक उत्पादन कमी झाल्याने रोजगार कमी होणे स्वाभाविक आहे. परिणामतः कामगारांचे उत्पन्न घटले. त्यांची क्रयशक्ती कमी झाली. उद्योगांचा कारभार कमी झाला आणि म्हणून त्यांचा नफा घटला. या सगळ्याचा परिणाम म्हणजे लोकांची क्रयशक्ती कमी झाली आणि म्हणून बाजारातील मागणी आटली.

2. खासगी क्षेत्रातून गुंतवणूक होईनाशी झाली. अशा स्थितीत खरे तर सरकारने मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक आणि खर्च करून बाजारात पैसा खेळता ठेवायला (pump priming) हवा. परंतु गेली पाच वर्षे सरकारने वित्तीय शिस्तीला प्राधान्य दिले आणि त्यामुळे सरकारी महसूल रकमेत खर्च भागविण्याचा प्रयत्न झाला. सरकार वित्तीय तूट मर्यादित ठेवण्यात यशस्वी झाले. त्याबद्दल सरकारचे अभिनंदन करायला हवेच. पण सरकारी खर्च आणि गुंतवणूक कमी झाल्याने जनतेची क्रयशक्ती वाढली नाही आणि मागणीत घट आली.

3. बँकांचा अनर्जक कर्जाचा अनेक वर्षांचा लोंबकळत असलेला प्रश्न आणि अलीकडच्या काळात बिगर बँकिंग वित्तसंस्थांच्या कर्ज/ठेवी परतफेडीचा प्रश्न यामुळे गुंतवणूकदारांचा वित्त बाजारावरील विश्वास डळमळला. त्यामुळे त्यांची गुंतवणूक कमी झाली. बँकांच्या अनर्जक कर्जाचा मोठा प्रश्न अजून मार्गी लागला नाही. सबब बँका सडळ हाताने उद्योगांना कर्ज देण्यास तयार नाहीत. त्या ताकसुद्धा फुंकून पीत आहेत. बँकांच्या कमी कर्जांमुळे खासगी क्षेत्रातून होणारी गुंतवणूक मर्यादित झाली. थोडक्यात - बाजारातील मागणीतील घट, तसेच खासगी आणि सरकारी गुंतवणुकीतील कमतरता या बाबी आर्थिक घसरणीस कारणीभूत ठरल्या.

उपाययोजना:-

भारतात 'आर्थिक मंदी' नव्हे, पण 'आर्थिक घसरण' सुरू झालेली आहे. त्यामुळे घाबरून जाण्यापेक्षा काळजी करण्याची गरज आहे. त्यावर उपाययोजना करण्याचे प्राथमिक दायित्व सरकारचे आहे. या स्थितीला सरकार जबाबदार नसून देशातील आणि

जागतिक स्तरावरील घटक कारणीभूत आहेत. अर्थात हे घटक दूर करून आर्थिक स्थिती बळकट करणे हे सरकारने करायला हवे, यात दुमत असू शकत नाही.

देशाच्या आर्थिक विकासासाठी प्रामुख्याने चार घटक साहाय्यभूत होतात.

1. खासगी क्षेत्रातून गुंतवणुकीत वाढ - नवीन प्रकल्प आणि सद्य प्रकल्पांचा विस्तार यासाठी गुंतवणूक
2. सरकारी गुंतवणुकीत वाढ - पायाभूत सुविधा प्रकल्प आणि विकासाचे प्रकल्प यात गुंतवणूक
3. देशांतर्गत मागणीत वाढ - वस्तू आणि सेवांच्या उपभोगात वाढ
4. देशाबाहेरील मागणीत वाढ - अर्थात देशाच्या निर्यातीत वाढ.

आर्थिक घसरणीतून मार्ग शोधताना या चार गोष्टींकडे लक्ष हवे.

समारोप :-

भारतातील कृषी, जंगल आणि मच्छीमारी यांचा GDP मधील हिस्सा गेल्या पंधरा वर्षांत २१% वरून १३% पर्यंत घसरला आहे. याचाच अर्थ यावर अवलंबून असलेल्या लोकांची क्रयशक्ती कमी झाली आहे. शेतमालाची विक्री आणि शेतमालाला योग्य भाव या दोन बाबींवर तातडीने काम करायला हवे. e -Namसारख्या इलेक्ट्रॉनिक बाजारपेठेचा प्रयोग नेटाने आणि जलदगतीने पुढे न्यायला हवा. सरकारने नीती आयोगाच्या शिफारशीनुसार deficiency payment ची सुरुवात केली आहे, ज्यात कृषिमालाच्या बाजारभाव आणि हमी भाव यातील फरक सरकार शेतकऱ्यांना देते. सदर योजनेची गती आणि व्याप्ती वाढविण्याची गरज आहे. सरकारने काही महिन्यांपूर्वी शेतकऱ्यांना वार्षिक ६,००० रुपये इतकी रक्कम देण्याची घोषणा केली होती. त्याची जलद आणि गळतीविना अंमलबजावणी झाली, तर शेतकऱ्यांना पैसा मिळेल. देशांतर्गत मागणी वाढविण्यासाठी शेतकरी हा मोठा वर्ग आहे. त्याची क्रयशक्ती वाढवायला हवी. देशात खासगी क्षेत्रातून गुंतवणूक वाढावी, यासाठी सरकारने विश्वासाचे वातावरण तयार करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी धोरणातील सातत्य, अडथळ्याविना सरकारी परवाने, कर आकारणीत आणि करवसुलीत विश्वासाचे, प्रेमाचे वातावरण, अमेरिका-चीन व्यापारी युद्धाचा लाभ निर्यात वाढीसाठी घेता येईल अशी धोरणे, विदेशी गुंतवणुकीसंबंधी स्पष्ट आणि सातत्यपूर्ण धोरण अशा उपायांचा उपयोग होऊ शकतो.

सरकारी गुंतवणुकीत वाढ करणे हा एक प्रभावी उपाय आहे. सरकारने पायाभूत सुविधा क्षेत्रात (वीज, रस्ते, रेल्वे, बंदरे, शीतगृहे इ.) गुंतवणूक करायला हवी. त्याचे दोन परिणाम संभवतात - पहिला - सरकारचा खर्च म्हणजे जनतेचे उत्पन्न या न्यायाने जनतेकडे पैसा येईल, क्रयशक्ती वाढेल, त्यातून मागणी वाढेल. दुसरा - पायाभूत सुविधा निर्माण झाल्याने उद्योग, व्यापार आणि सेवा क्षेत्रात वाढ होईल. रोजगार वाढेल आणि त्यातूनही उत्पन्न आणि क्रयशक्ती वाढेल. अर्थात सरकारी खर्च/गुंतवणूक वाढली, तर वित्तीय शिस्त बिघडणार. पण विशेष आर्थिक स्थितीत अल्प काळासाठी वित्तीय शिस्तीशी तडजोड करणे दीर्घ परिणामांसाठी समर्थनीय ठरू शकेल.

निर्यातवाढ हाही आर्थिक घसरणीवर एक उपाय आहे. एकाएकी निर्यातवाढ शक्य नसली, तरी अमेरिका-चीन आयात कर युद्ध चालू असताना काही वस्तू/सेवा यांची अमेरिकेस निर्यात शक्य आहे का, याचा अभ्यास करून त्यांना प्रोत्साहन दिल्यास निर्यातीत वाढ होऊ शकेल.

जागतिक बाजारपेठेत मागणी नसणे, भारतीय मालाचा दर्जा आंतरराष्ट्रीय बाजारात स्वीकारार्ह नसणे, रुपयाचे मूल्य अधिक असणे अशी अनेक कारणे भारताच्या निर्यातवृद्धीत मर्यादा आणत असली, तरी HSBC global research च्या २०१६ च्या विश्लेषणात असे दिसून आले की देशांतर्गत अडथळे / गैरसोयी निर्यातीला बाधा आणतात. निर्यात प्रक्रियेत सुलभता आणायला हवी. असे अडथळे दूर करायला हवेत.

आर्थिक घसरण ही सुरुवात आहे. त्याचा पुढचा टप्पा म्हणजे आर्थिक मंदी, आणि म्हणून त्याकडे गांभीर्याने पाहून उपाययोजना करणे अत्यावश्यक आहे. सद्यःस्थितीला सरकार जबाबदार आहे असा अपूर्ण आणि राजकीय फायद्याचा दावा करणे योग्य नाही. देशाची कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राची गत काही वर्षांची धोरणे, जागतिक स्तरावरील परिस्थिती आणि जागतिक मंदीची चाहूल यांचा त्यांच्याशी संबंध आहे, याचे भान हवे. अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र हातात हात घालून (political economy) जात असल्याने सरकारने त्यावर उपाय करायला हवा, यात दुमत असू शकत नाही. हे उपाय लवकर आणि प्रभावी करण्याची गरज आहे. २००८ साली भारताला जागतिक मंदीची मोठी झळ लागली नव्हती, याची आठवण येणे स्वाभाविक आहे. सरकारचे आर्थिक क्षेत्रातील यश या उपाययोजनेवर बेतले जाईल, हे सूर्यप्रकाश इतके स्पष्ट आहे.

संदर्भ सूची:-

1. डॉ. जी एन झामरे -स्थूल अर्थशास्त्र
2. प्रा. संतोष फरांदे- योजना मासिक ऑगस्ट- 2009 ,अर्थसंकल्प 2009 -10
3. दैनिक लोकसत्ता- 10 ऑक्टोबर 2019
4. निर्मल गांगुली ,लोकसत्ता- 13 June 2019
5. लेखक -गद्रे वि. रा.- मराठी विश्वकोश
6. vgovilkar@rediffmail.com

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2019)

This certificate is awarded to

Research Journey
(ISSN: 2348-7143)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2019 = 6.625

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project Manager
International Advisory Services
INNOSPACE INTERNATIONAL